

Politikos vieta Immanuelio Kanto gryojo proto struktūroje

Alvydas Jokubaitis

Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto profesorius
El. paštas: alvydas.jokubaitis@tspmi.vu.lt

Santrauka. Kanto politinė filosofija dažniausiai interpretuojama kaip savaime suprantama šio autoriaus filosofinės sistemos dalis. Tačiau politika nėra integrali jo gryojo proto koncepcijos dalis. Straipsnio tikslas – rasti politikos vietą Kanto gryojo proto struktūroje. Siekiama atsakyti į klausimą, kodėl Kantas politikos neįtraukė į savo gryojo proto struktūros analizę. Manoma, jog tam sutrukdė jo išskirtinis dėmesys metafizikai. *Gryojo proto kritikos* transcendentalinė dialektika yra ta vieta, kur pirmą kartą pasirodo galimi politinių idėjų analizės principai. Tačiau Kantas nesuprato su transcendentaline dialektika įžengęs į politikos sritį ir neaptarė politinių idėjų prigimties klausimo. Politikos vietą gryojo proto struktūroje nustatyti galima tik atsižvelgus į tris pagrindinius veiksnius – Kanto transcendentalinių idėjų sampratą, praktinio proto prioritetą ir samprotavimus apie estetiškes idėjas. Jis pats šių trijų dalykų nesusiejo į bendrą visumą, o tai būtina politikos vietai gryojo proto struktūroje nustatyti.

Reikšminiai žodžiai: Kantas, politika, grynasis protas, transcendentalinė dialektika, ideologija.

The Place of Politics in I. Kant's Structure of Pure Reason

Summary. Kant's political philosophy is usually seen as a coherent part of his philosophical system. However, politics is not an integral part of his conception of pure reason. The aim of the article is to find the place of politics in Kant's structure of pure reason. The paper attempts to provide an answer to the question why Kant did not undertake an investigation of politics as a part of his analysis of the structure of pure reason. It is argued that the central place of the problem of metaphysics was the cause behind this neglect. Transcendental dialectic in *Critique of Pure Reason* is the place where for the first time principles of the analysis of political ideas are presented. However, Kant did not see that with his transcendental dialectics he entered the realm of politics, he did not put forward an analysis of the

Received: 26/07/2022. **Accepted:** 19/12/2022

Copyright © 2023 Alvydas Jokubaitis. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

nature of political ideas. The place of politics in Kant's structure of pure reason can be determined by paying close attention to three main factors – conception of transcendental ideas, the primacy of practical reason and aesthetic ideas. Kant did not provide a unified account of these three elements, which are necessary to understand the place of politics in the structure of pure reason.

Keywords: Kant, politics, pure reason, transcendental dialectic, ideology.

Ivadas

Immanuelis Kantas buvo įsitikinęs, kad filosofams niekada į galvą neatėjo mintis imtis sunkiausio uždavinio – ištirti grynąjį protą. Jis šią mintį suformulavo vienoje iš *Grynojo proto kritikos* pratarinių. Jos susiaurinimas iki politinės filosofijos leidžia pamatyti netikėtą dalyką – pats Kantas nesiėmė šio uždavinio. Jis neklausė apie politikos pažinimo galimybes. Visiškai įmanoma, kad susidūręs su politika, žmogaus protas įsivelia į nesibaigiančius ginčus su savimi, kuriuos jis priskyre metafizikai. Kantas buvo griežtas mąstytojas, vengęs praleisti nors vieną grynojo proto struktūros elementą. Jo žodžiais, proto „<...> tyrimuose jokiū būdu neleidžiama spėlioti, juose visa, kas tik panašu į hipotezę, yra uždrausta prekė“¹. Grynasis protas yra tobulai vieningas, ir todėl net vieno jo struktūros elemento praleidimas reikštų neleistiną neapdairumą. Kantas nuosekliai formavo grynojo proto teoriją. Nuo transcendentalinės estetikos jis perėjo prie transcendentalinės logikos ir intelekto teorijos, paskui vykdė transcendentalinės dialektikos arba proto teorijos tyrimus, perėjo prie praktinio proto pirmenybės aiškinimo ir galiausiai viską užbaigė sprendimo galios analize. Tačiau šiame nuosekliame grynojo proto tyrime nėra politikos.

Kantas seniai pripažįstamas kaip politikos filosofas, tačiau ši disciplina liko už jo grynojo proto tyrimo². Jis apie politiką kalbėjo

---

¹ I. Kantas, *Grynojo proto kritika*, vert. R. Plečkaitis (Vilnius: Mintis, 1982), 31.

² Kanto interpretatoriai jo politinę filosofiją apibūdina kaip integralią visumos dalį. Howardo Williamsso žodžiais, „[J]o politinė filosofija yra jo kritinės sistemos dalis ir paketas“. H. Williams, *Kant's Political Philosophy* (Oxford: Basil Blackwell, 1983), 273. Tačiau to neužtenka. Reikalingas atskiras politikos vietos grynojo proto struktūroje tyrimas. Prie to labiausiai priartėjo Onora O'Neill. Ji atkreipė dėmesį į trans-

laikydamosis pagrindinių transcendentalinės filosofijos principų, tačiau nesunku pastebėti jo politinės filosofijos atitrūkimą nuo grynojo proto struktūros³. Interpretatoriai dažnai sukuria Kanto politinės filosofijos kaip sudedamosios grynojo proto dalies išpūdį, tačiau to nerasime jo paties darbuose. Tai geriausiai rodo Kanto moralės ir politikos vaidmens grynojo proto struktūroje palyginimas. *Praktinio proto kritikoje* Kantas kalba vien tik apie moralę ir nė žodžiu neužsimena apie politiką. Nors ši knyga skirta visam praktiniam protui, iš tikrųjų tai tik moralės filosofijos veikalas. Kantas politikos nesiejo su praktinio proto kritika. Net pirmoji *Metaphysik der Sitten* dalis skirta teisės, o ne politikos filosofijai. Kantas domėjosi teisės, o ne politinės filosofijos klausimais. Hannah Arendt ieškojo jo ketvirtosios – politikai skirtos – kritikos, ir manė ją suradusi *Sprendimo galios kritikoje*⁴. Tai originali, provokuojanti ir pakankamai rimtą pagrindą turinti interpretacija, tačiau jos išvystymas kelia abejonių. Nepradedant platesnės diskusijos, norisi pasakyti, jog Kantas buvo nuoseklus mąstytojas ir negalėjo trečioje Kritikoje nutylėti ketvirtosios⁵. Šio straipsnio tikslas – ištirti politikos vietą grynojo proto struktūroje. Kanto politinės filosofijos tyrinėjimai tradiciškai pradedami nuo politiniais vadinamų straipsnių, nesigilinant į politikos vietą grynojo proto struktūroje. Nėra abejonės, kad politika privalo turėti savo vietą grynojo proto struktūroje. Protas turi apimti politiką. Kalbėdamas apie Platoną,

---

centralinę dialektiką, tačiau nagrinėjo tik metodo teoriją. Tai jai neleido pamatyti transcendentalinių idėjų ryšio su politika. O. Neill, „Reason of Politics in the Kantian Enterprise“, *Essays on Kant's Political Philosophy*, ed. H. Williams (Cardiff: University of Wales Press, 1992), 50–80. Tarp Kanto interpretacijų nepavyko rasti politikos vietos grynojo proto struktūroje tyrimo.

³ Kantas neaptaria proto vaidmens politikoje. Žr. W. B. Gallie, „Kant's View of Reason in Politics“, *Philosophy*, nr. 54 (1979): 28.

⁴ H. Arendt, *Lectures on Kant's Political Philosophy*, ed. R. Beiner (The University of Chicago Press, 1992).

⁵ Arendt teisi, kalbėdama apie estetinio ir politinio sprendinio panašumą, tačiau ji nepateikia politikos vietos grynojo proto struktūroje aiškinimo. Politika negali būti apribota *Sprendimo galios kritikos* analize. Ši knyga tik išryškina politikos vietos grynojo proto struktūroje klausimo problemškumą. Būtinias platesnis požiūris į Kanto politinę filosofiją, negu siūlo Arendt. Grynojo proto principus, liečiančius politiką, reikia sujungti į visumą.

Kantas užsiminė apie galimybę autorių suprasti geriau, negu jis pats save suprato⁶. Šio straipsnio tikslas – suprasti tai, ko pats Kantas atskirai neanalizavo, nors turėjo supratimą ir paliko patikimas gaires analizei.

1. *Neaiški politikos vieta*

Žvelgiant į tris grynojo proto struktūrą formuojančias kritikas, politikos pirmiausia norisi ieškoti *Praktinio proto kritikoje*, nes tai su valios determinantais susieto proto tyrimas. Pripažinus, kad politiniai sprendiniai nėra visuotiniai, gali kilti mintis jos ieškoti *Sprendimo galios kritikoje*. Abu Kanto politinės filosofijos aiškinimo būdai išbandyti, ir abu iki galo neįtikina⁷. *Praktinio proto kritika* apsiriboja morale ir nieko nesako apie politiką, o *Sprendimo galios kritika* geriausiu atveju leidžia paaiškinti žmonių polinkį į visuomeniškumą, o ne politiką⁸. Estetinis skonis ir menai formuoja žmonių dalijimosi bendrais jausmais erdvę, vadinamą visuomene. Žmonės nuo gyvūnų skiriasi sugebėjimu vienas kitam perduoti estetinius jausmus. Kantas tai apibūdina kaip visuomeniškumą, o ne politiškumą. Tik vienoje *Sprendimo galios kritikos* vietoje jis užsimena, jog šis žmogaus sugebėjimas geriausiai išvystomas pilietinėje visuomenėje⁹. Lieka mažai tikėtina galimybė politiką rasti jo *Grynojo proto kritikoje*. Tačiau kurioje vietoje? Vienintelis rimtas pretendentas yra transcendentalinė dialektika. Įžengęs į šią grynojo proto analizės sritį, Kantas iškart pradeda kalbėti apie politiką. Idėjų prigimties aiškinimą jis pradeda nuo samprotavimų apie „Platono respubliką“, kas nurodo politiką. Tiesa, tai užima tik vieną puslapį. Nepaisant to, transcendentalinė dialektika yra ta vieta, kur grynojo proto kritika pirmą kartą gali būti

---

⁶ I. Kantas, *Grynojo proto kritika*, 277.

⁷ Kantą kaip moralistą interpretavusių autorių sąrašas būtų ilgas. Tai dominuojanti interpretacijos tradicija. Daug kuklesnė yra estetika ir politika siejanti tradicija. Iš jos atstovų išsiskiria Arendt (1982) ir Ankersmitas (1996).

⁸ „Grožis sukelia empirinį suinteresuotumą tik visuomenėje...“ I. Kantas, *Sprendimo galios kritika*, vert. R. Plečkaitis (Vilnius: Mintis, 1991), 151.

⁹ *Ibid.*, p. 288.

susieta su politika. Transcendentalinių idėjų prigimties aiškinimas *Grynojo proto kritikoje* yra įvadas į šios knygos autoriaus politinę filosofiją. Nėra kitos labiau pagrįstos vietos politikai atsirasti kaip jo transcendentalinė dialektika.

Politikos neverta ieškoti reiškinių pažinimą aiškinančioje Kanto intelekto teorijoje. Intelektas pagrįstas jusliniu išorinių objektų stebėjimu ir vaizdinių formavimu. Susidūręs su politika, intelektas neranda juslinių stebinių. Žmogus gali matyti susirinkusius bendrapiliečius ir girdėti jų audringas kalbas, tačiau nežinoti, jog tai revoliucija. Jis gali užuosti degančių miestų ir kaimų kvapą, tačiau nežinoti, jog tai pilietinis karas. Jis gali savo rankomis liesti trispalvį audinį, tačiau nežinoti, jog tai respublikos simbolis. Politikai būtinai reikia to, ką Kantas vadino transcendentalinėmis idėjomis. Ji neįsivaizduojama be proto sugebėjimo peržengti juslių pasaulį ir kurti vien tik mąstymui prieinamas idėjas¹⁰. Tai reiškia, kad politika grynojo proto struktūroje gali atsirasti tik peržengus intelekto sukurtas sąvokas, perėjus prie idėjų:

<...> protas niekada nėra nukreiptas tiesiog į patyrimą arba į kokį nors objektą, bet visada nukreiptas į intelektą, kad sąvokomis įvairioms jo žinioms a priori suteiktų vienumą, kurį galima vadinti proto vienumu ir kuris visai kitokio pobūdžio, negu tas vienumas, kurį gali sukurti intelektas.¹¹

Politika atsiranda ne iš pojūčių, vaizdinių ir sąvokų, bet laikosi mąstymu, kuris suprantamas kaip proto sugebėjimas savarankiškai, be empirinių veiksnių įsikišimo, determinuoti valią. Kantas net du kartus, aiškindamas idėjų prigimtį, pačioje transcendentalinės dialektikos pradžioje, naudoja politinius pavyzdžius. Jis kalba apie idėjų panašumą į teisės principus ir išvysto jau minėtą samprotavimą apie

---

¹⁰ Tą patį Kantas kalbėjo apie teisę. Empiriškai fiksuojamas kokio nors daikto turėjimas nesuteikia teisės į jį. Tam būtinos teisės normos. T. Patrone, „Kant’s *Rechtslehre* and Ideas of Reason“, *Politics and Metaphysics in Kant*, ed. S. Baiasu, S. Philström, H. Williams (Cardiff: University of Wales Press, 2011), 129.

¹¹ Kantas I., *Grynojo proto kritika*, p. 269.

Platono valstybę¹². Galima sakyti, politika beveik savaime pasirodo Kanto minties horizonte, tačiau netampa atskiro tyrimo objektu. Pradėjęs samprotauti apie transcendentalines idėjas, jis nori suprasti, kaip nieko iš jutimų neperimančios idėjos gali formuoti patyrimą. Kantui padėjo nuorodos į Platono *Valstybę*. Neturėdamos empirinio objekto, Platono idėjos jo interpretacijoje virto patyrimo atsiradimo sąlygomis. Kantas nesilaikė Platono idėjų sampratos ir pasiūlė savo jų interpretaciją. Jis atsisakė Platono minties apie idėjų buvimą daiktų formomis ir jas visiškai atskyrė nuo empirinio pasaulio. Jo žodžiais, „[J]ei proto sąvokos apima tai, kas besąlygiška, tai jos yra susijusios su kažkuo, kam pajungtas visas patyrimas, bet kas pats niekada nėra patyrimo objektas“¹³.

Kantas suformulavo savo garsiąją tezę apie objektų prisitaikymą prie pažinimo. Tai garsi, tačiau jo filosofijos esmę iškreipianti tezė. Intelektas, palyginti su protu, priklauso nuo juslių. Viskas pasikeičia tik perėjus prie idėjų. Juslinio atitiktens neturinčios idėjos priverčia žmones mąstyti be pojūčių pagalbos. Kanto žodžiais, „[T]ai, kad žmogus niekada nesiels adekvačiai tam, kas glūdi grynojoje dorybės idėjoje, visai neįrodo, jog šioje mintyje yra kažkas chimeriška“¹⁴. Idėjos sukuria atskirą – moralinį – patyrimą. Tą patį Kantas turėjo pasakyti ir apie politiką, tačiau to nerasime jo darbuose. Ši dalyką lemia jo didelis noras atsakyti į klausimą, ar metafizika yra mokslas? Nuo intelekto jis peršoka prie metafizinių – sielos, pasaulio ir Dievo – idėjų. Šis staigus minties šuolis neleidžia suprasti klausimo „Kas yra politika?“ ryšio su metafiziniais klausimais¹⁵. Vienodai neįmanoma matyti nei sielos, nei politikos. Pradėjęs kalbėti apie idėjas, Kantas nepagrįstai jų skaičių sumažino iki trijų. Ne vien jo aptartos metafizinės idėjos apibūdina žmogiškojo patyrimo visumą. Tai daro ir politinės idėjos.

¹² Šis samprotavimas dedamas į Kanto politinių raštų rinktines. Žr. I. Kant, *Political Writings*, ed. H. Reiss, trans. H. B. Nisbet (Cambridge University Press), 1991.

¹³ I. Kantas, *Grynojo proto kritika*, p. 274.

¹⁴ *Ibid.*, p. 276.

¹⁵ Kantas neturi politikos apibrėžimo. To neleidžia jo idėjų samprata. Kaip ir bet kuri kita idėja, politika neturi objekto.

Kantą nuo pirmųjų *Grynojo proto kritikos* puslapių domina, ką protas įneša pirmiau patyrimo. Visas jo transcendentalinės filosofijos sumanymas pagrįstas apriorinių elementų ieškojimu. Idėjos yra tai, kas mąstoma nepriklausomai nuo juslinio patyrimo, laiko ir erdvės santykių. Susidūrus su idėjomis, neklausiama „Kaip jos atrodo?“ Intelektas nepajėgus atsakyti į klausimą „Kas yra politika?“ Niekas nėra matęs politikos taip, kaip, tarkime, matomi namai ir medžiai. Politikai ir politikos mokslininkai mėgsta diskutuoti apie pilietinę visuomenę, tačiau, žvelgiant iš Kanto transcendentalinės perspektyvos, tai vien tik idėja¹⁶. Pilietinės visuomenės neįmanoma parodyti, kaip gali būti parodyti gamtos objektai. Dar labiau šis argumentas tinka revoliucijai. Revoliucinis įvykis yra empiriškai nefiksuojamas dalykas. Revoliucijos idėja neleidžia *a priori* pasakyti, kokie konkretūs įvykiai ir faktai privalo pasirodyti. Bandytas sukurti empirinę revoliucijos teoriją tolygus empirinės stebuklo teorijos kūrimui¹⁷.

Politika negali būti priskirta fenomenų pasauliui, nes jos suprati- mas neatsiranda iš stebinių. Dėl idėjų dalyvavimo politikos supratime neįmanomas jos grynai empirinis pažinimas. Politika yra iššūkis Kanto fenomeno ir noumeno perskyrai. Susidūrus su ja, neįmanoma aiškiai atskirti reiškinių ir daikto paties savaime. Pirmasis numato laiko substrato apibrėžimą, o politika grindžiama ne stebiniais, bet jusles peržengiančiomis proto idėjomis. Pastarosios apibūdina ne laiko ir erdvės santykiuose esančius reiškinius, o kalba apie tai, kas pojūčių, stebinių ir sąvokų požiūriu neegzistuoja ir ką galima vadinti regimybėmis. Prancūzijos revoliucija pradėjo tai, kas apibūdinama „ideologijų amžiumi“¹⁸. Krikščionybę pakeitė pilietinės religijos, kaip jas vadino Jeanas Jacques'as Rousseau¹⁹. Žinant iš-

¹⁶ „Kantas Hegelio stiliumi neskiria pilietinės visuomenės ir valstybės“. H. Williams, *Kant's Political Philosophy*, p. 275.

¹⁷ „Laisvė negali sukurti stebuklų juslių pasaulyje“. G. Deleuze, *Kant's Critical Philosophy. The Doctrine of Faculties*, trans. H. Tomlison, B. Habberjan (London: The Athlone Press, 1984), 41. Tačiau viskas pasikeičia moralėje. Protas valios determinantą gali perkelti į vien tik mąstyti galimą tvarką, kas gamtos požiūriu yra stebuklas.

¹⁸ K. D. Bracher, *The Age of Ideologies* (London: Methuen & Co., 1985).

¹⁹ Ž. Ž. Ruso, *Rinktiniai raštai*, vert. L. A. Skūpas (Vilnius: Mintis, 1979), 261.

skirtinę šio autoriaus įtaką Kantui, galima stebėtis jo abejingumu ideologijoms²⁰. Kadangi Kantas nevartojo šio termino, geriau būtų sakyti – abejingumu politinių idėjų tyrimui. Tiksliau, jų prigimties klausimui. Jis neįsivaizdavo galimybės visuomenę keisti politinių idėjų programomis.

Politikos įtraukimui į grynojo proto struktūrą labiausiai trukdo Kanto dėmesys metafizikai. Aptardamas tris – sielos, pasaulio ir Dievo – idėjas, jis nepagrįstai susiaurina transcendentalinę dialektiką, kartu susiaurindamas ir grynojo proto struktūros aiškinimą. Politinės idėjos atitinka visus transcendentalinėms idėjoms keliamus reikalavimus: 1) peržengia empirinį patyrimą, 2) sukuria tik principais pasiekiamą vienumą, 3) teigia kažką absoliutaus. Valstybė, respublika, visuomeninė sutartis ir kitos politinės idėjos peržengia laiko ir vietos apribojimus. Aptardamas idėjų klausimą, Kantas pernelyg greitai perėjo prie metafizikos. Tai neleido aptarti kitų praktinio proto idėjų. Kantas kartais idėjomis vadina dorybes, o tarp jo aptariamų politinių idėjų galima rasti valstybės, tautos, pilietinės visuomenės, respublikos ir monarchijos idėjas. Pirmuoju atveju vien tik dorybės stipriai išplečia idėjų sąrašą, o antruoju – politika turi daugiau idėjų, negu jis nurodo. Kadangi idėjos pasižymi dviem savybėmis – kalba apie vien tik mąstymu pasiekiamą visumą ir negali būti pateiktos vaizdžiai, į jų sąrašą būtina įtraukti politines idėjas. Joms taip pat neįmanoma nurodyti objekto arba visi joms priskiriami objektai duoti iš dalies, kaip vienas iš galimų atvaizdų, panašiai kaip meno kūrinuose. Be nesutarimų dėl idėjų nebūtų skirtingų epochų ir net tos pačios epochos piliečių ginčo dėl laisvės, teisingumo, protingumo, pažangos, autoriteto, demokratijos ir tironijos. Tai pačiai politinei idėjai gali būti nurodyti skirtingi ir net nesuderinami empirinio patyrimo objektai.

Proto idėjos turi panašų pagrindą kaip miražu vadinamas optinis atmosferos reiškiny. Oazės ar vandens telkinio matymas dykumoje

---

²⁰ Ideologijos terminas pirmą kartą pasirodė 1796 metais Prancūzijoje, pačioje Kanto kūrybinės veiklos pabaigoje. E. Kennedy, „Ideology“ from Destutt de Tracy to Marx“, *Journal of the History of Ideas*, nr. 3 (1979): 354.

gali būti paaiškintas kaip realų pagrindą turintis reiškiny. Tą patį galima pasakyti apie politines idėjas. Tironai dažnai kalba apie laisvę, laisvų šalių piliečiai mėgsta kalbėti apie pavergimą, o okupantai dažniausiai užkariavimą vadina išlaisvinimu. Šiuo požiūriu politika yra ginčas dėl to, ką galima ir ko negalima vadinti tikrove. Nesigilindamas į politinių idėjų prigimtį, Kantas nepastebėjo politinės kovos dėl tikrovės. Politinėms idėjoms galima bandyti taikyti jo laisvės įrodymą. Kanto nuomone, niekas negali įrodyti laisvės kaip empirinio reiškinių, tačiau be jos pripažinimo neįmanomas taptų praktinis patyrimas. Laisvės idėja pasižymi išskirtiniu praktiniu realumu. Neįrodžius jos kaip empirinio reiškinių realumo, ji reali yra kaip moralinio patyrimo sąlyga. Kanto nuomone, moralė įrodo laisvės „<...> objektyvų ir nors tik praktinį, tačiau neabejotiną realumą“²¹. Panašiai galima kalbėti apie politikos realumą, tačiau nė viena politinė idėja negali pakartoti praktinio laisvės realumo įrodymo. „Žmogus kaip protinga būtybė, vadinasi, priklausanti protu suvokiamam pasauliui, savo valios priešastingumo negali mąstyti kitaip, kaip vien vadovaudamasis laisvės idėja.“²² To negalima pasakyti apie politines idėjas, kurios nėra būtinas žmogiškojo racionalumo elementas.

Kanto žodžiais, idėja „<...> rodo ne objekto savybes, bet kaip mes, juo vadovaudamiesi, turime *ieškoti* patyrimo objektų apskritai savybių ir ryšio“²³. Tai reiškia, kad idėjos suteikia praktinę orientaciją. Niekas nematė demokratijos, liberalizmo, anarchizmo, socializmo ir feminizmo idėjų, tačiau jos dėl to nepraranda realumo, nors šis ir nėra toks būtinas kaip laisvės atveju. Remdamiesi idėjomis, politikai formuoja gyvenimo kartu su kitais supratimą, ir tai šiam tikslui tinkanti priemonė. Jeigu sakytume „gyvenimo kartu su kitais piliečiais supratimą“, įvestume naują – piliečio – idėją. Matydami žmogų, vien pagal jo išorines savybes negalime pavadinti piliečiu. Panašiai, kaip matydami daug žmonių, nebūtinai turime ryžtis naudoti „visuome-

²¹ I. Kantas, *Praktinio proto kritika*, vert. R. Plečkaitis (Vilnius: Mintis, 1987), 66.

²² I. Kantas, *Dorovės metafizikos pagrindai*, vert. K. Rickevičiūtė (Vilnius: Mintis, 1980), 92.

²³ I. Kantas, *Grynojo proto kritika*, p. 471.

nės“ idėją. Politinės idėjos panašios į kitas Kanto transcendentalinėms regimybėms prilygintas idėjas. Skirtingus empirinio patyrimo reiškinius galima apibūdinti ta pačia idėja. Arba, pažvelgus iš kitos pusės, tą patį reiškinį galima apibūdinti skirtingomis idėjomis. Visos politinės idėjos yra poleminės, ir todėl jos negali pasiekti Kanto joms teikiamo universalumo. Johnas Locke’as, Kantas, Georgas Hegelis ar Karlas Marxas piliečio ir visuomenės idėjas suprato skirtingai. Paklausus apie jų realumą, atsakymas priklauso nuo autoriaus įsitikinimų. Tai svarbus politikos aspektas. Jo supratimas priklauso nuo valingai pasirinktų idėjinių prielaidų.

Kantas išpūdingai paaiškino laisvės vertybę iš spekuliatyvios metafizinės idėjos realybe, tačiau to nepadarė su politinėmis idėjomis. Jo darbuose neraskime realias ir nerealias politines idėjas atskirti leidžiančio kriterijaus. Remiantis Kantu, bet kurią politinę idėją galima ryžtis vadinti realia. Ji pateisina žodžio „regimybė“ dviprasmiškumą – tai, kas regima, yra vien tik to, kas neregima, tarpininkas. Niekas nematė komunistinės ar liberalios visuomenės. Šių dviejų idėjų realumas priklauso nuo piliečių įsitikinimų. Komunizmo idėja žmones įtikina taip pat, kaip Kantą įtikino sielos nemirtingumo idėja. Tai reiškia, kad politinės idėjos yra to paties episteminio statuso, kaip ir metafizinės idėjos. Kanto noras kuo greičiau išspręsti metafizines antinomijas neleido pamatyti šio panašumo. Jis grynojo proto struktūros aiškinimą padarė priklausomą nuo metafizinių antinomijų ir taip stipriai apribojo idėjų skaičių. Šį trūkumą galėjo ištaisyti *Praktinio proto kritika*, tačiau, rašydamas knygą, Kantas nesugrįžo prie idėjų prigimties klausimo, kurį manė išsprendęs *Grynojo proto kritikoje*. Sugrįžti prie idėjų prigimties jo nepaskatino ir *Sprendimo galios kritikos* samprotavimai apie estetines idėjas. Tai jo minčiai nebūdingas nenuoseklumas. Kalbėdamas apie grynąjį protą, jis nuolat kalbėjo apie transcendentalines idėjas, tačiau nuosekliai aptarė tik tris metafizines ir kelias moralines bei teisine idėjas. Jo samprotavimai apie estetines idėjas liko be platesnio ryšio su politika apmąstymo.

2. Tarp idėjų ir sąvokų

Remiantis Kantu, net ir be baigtos teorijos, galima kalbėti apie išskirtinį idėjų vaidmenį politikoje. Ši žmonių veiklos sritis nuo juslinio patyrimo nepriklausančius dalykus priverčia suvokti kaip empirinius. Politinės idėjos apibūdina proto iki principo privestą absoliučią visumą, t. y. kalba apie tai, ko negalima patirti juslėmis *in concreto* ir kas prieinama vien tik spekuliacijai. Ši aplinkybė verčia kalbėti apie tai, ką Kantas, kalbėdamas apie metafiziką, vadino bergždžiais išvedžiojimais. Gali būti, kad politika net pranoksta metafizikų tuščių samprotavimų mastą. Politinis mąstymas panašus į jo kritikuotą metafiziką, įklampusią neišsprendžiančiose diskusijose. Net kai politinės idėjos neveda prie grynojo proto antinomijų, kaip tai atsitinka metafizikos atveju, ginčas dėl jų primena metafizinį ginčą. Neturėdamas absoliučių atskaitos taškų, politinis mąstymas pagal aplinkybes paklūsta politinių dogmatikų ir skeptikų idėjoms. Respublikonai, demokratai, liberalai ir konservatoriai turi savo idėjas. Kadangi politinės idėjos neturi išorinio referento, neįmanomas empirinis ginčo dėl jų pagrįstumas. Neįmanoma rasti empirinės politinės idėjos priežasties, nes ji kaip visumos apibūdinimas aptinkama tik mąstyme. Tarp Kanto kritikuotos metafizikos ir politikos yra struktūrinis panašumas²⁴. Tai įrodo minėtas transcendentalinės dialektikos buvimas pirmąja politikos pasirodymo vieta. Pradėjus diskusiją apie idėjas, neįmanoma išvengti diskusijos apie politiką.

Kaip jau minėta, imdamasis grynojo proto analizės, Kantas buvo griežtas tyrinėtojas. Jo žodžiais, „tokiuose tyrimuose jokių būdu negalima spėlioti“²⁵. Grynąjį protą jis suvokė kaip tobulą vienumą, ir todėl nė vienas jo elementas negalėjo būti praleistas. Kanto transcendentalinė dialektika šiuo tikslumu nepasižymi. Idėjų pasaulis yra

²⁴ Kai kurių autorių nuomone, Kanto politikos samprata gali būti aiškinama kaip jo metafizikos pagrindas. Žr. H. Saner, *Kant's Political Thought: Its Origins and Development*, trans. E. B. Ashton (Cambridge University Press, 1973). Tai abejotinas požiūris. Jeigu Kantas savo filosofiją būtų formavęs pagal politines pažiūras, jos būtų daug aiškesnės.

²⁵ I. Kantas, *Grynojo proto kritika*, p. 31.

daug platesnis, negu Kanto aptariamos metafizinės – sielos, pasaulio ir Dievo – idėjos. Idėjų skaičiaus sumažinimą iki trijų Kantas *Grynojo proto kritikoje* aiškino būtinybe jas susieti su intelekto kategorijomis²⁶. Tai grynojo proto vienumo požiūriu pagrįstas argumentas, tačiau nepagrįstas politikos požiūriu. Praktinis protas sudarytas iš struktūriškai metafizines idėjas primenančių principų. Negalima sakyti, jog Kantas to nesuprato. Tai geriausiai rodo jo minėtos transcendentalinės dialektikos užuominos. Tačiau šį praktinio proto aspektą jis paliko neanalizavęs. To padariniai daug rimtesni, negu gali atrodyti. Politika liko be aiškaus jos vietos grynojo proto struktūroje išaiškinimo. Kantas bandė ją susieti su grynojo proto principais, tačiau šis darbas liko neužbaigtas²⁷. Nė viena iš trijų Kritikų neleidžia aiškiai apibūdinti politinio sprendinio. Palyginus su politika, moralės vieta grynojo proto struktūroje apibūdinta preciziškai.

Kantas dar nepažino ideologizuotos politikos fenomeno, ir tai neabejotinai sunkino politinių idėjų vaidmens suvokimą. Jos turi ne tik istoriją, t. y. gali keisti prasmes, bet ir pasižymi nekintamu elementu. Tarkime, demokratija gali būti tiesioginė arba netiesioginė, su ja gali tapatintis autoritariniai ir liberalūs režimai, tačiau ji negali būti painiojama su monarchija arba aristokratija. Trys pagrindinės politinės santvarkos nuo senovės Graikijos skiriasi taip, kaip skiriasi *Grynojo proto kritikos* sprendinių kiekybė. Demokratija yra daugumos, o ne vieno ar kelių žmonių valdymas. Nesunku įsivaizduoti oligarchinės santvarkos vadinimą demokratija ir kitas idėjines manipuliacijas. Kantas tuo nesidomėjo. Jis ieškojo transcendentalinių idėjų nubrėžiamų ribų manipuliacijoms, t. y. jį domino idėjų sukuriamas pri-

²⁶ *Ibid.*, p. 281.

²⁷ Kantas apie politiką pradėjo rašyti tuo pačiu laiku, kai paskelbė savo didžiąsias Kritikas. 1784 metais, t. y. praėjus trejiems metams po *Grynojo proto kritikos* pasirodymo, jis publikavo pirmąjį tiesioginį ryšį su politika turėjusį straipsnį *Visuotinės idėja pasaulio pilietijos požiūriu*. Tais pačiais metais pasirodė ir politinį atspalvį turintis tekstas *Atsakymas į klausimą „Kas yra Apšvieta?“* Abu šie tekstai tikrąja šio žodžio prasme nėra politinės filosofijos darbai. Visai kitą situaciją matome Kanto kaip filosofo kūrybinės veiklos pabaigoje. Du iš jo paskutinių publikuotų darbų – *Į amžinąją taiką* (1795) ir *Metaphysik der Sitten* (1797) – rodo ryškų susidomėjimą politine filosofija.

valėjimas. Garsiausias yra jo kategorinio imperatyvo, arba moralės dėsnio, privalėjimas. Kažko panašaus Kantas nerado politikoje, kuri akivaizdžiai neturi kategorinio imperatyvo analogo²⁸.

Kantas transcendentalinės refleksijos skyriuose reikalauja aiškiai atskirti intelekto ir proto principus. *Grynojo proto kritikoje* jis pateikia „refleksinių sąvokų amfiboliją“, o *Metaphysik der Sitten* – moralės sąvokų amfiboliją²⁹. Šių dviejų amfibolijų tikslas – pašalinti dėl apriorinių ir empirinių veiksnių maišymo atsirandančias dviprasmybes. Tokia pat refleksinių sąvokų amfibolija būtina ir politikai. Politinio gyvenimo dalyviai ir mokslininkai idėjas nepagrįstai suvokia kaip sąvokas, o pastarąsias maišo su pirmosiomis. Ištyrę priežastinį ryšį tarp atskirų reiškinių, jam apibūdinti naudoja jokio adekvataus ryšio su reiškinių pasauliu neturinčias idėjas. Kanto nuomone, parei-gą konkrečiam žmogui reikia skirti nuo moralinės pareigos apskritai. Šį principą pritaikius politikai, būtina skirti idėjų istorinį, empiriniam prilygstantį, ir transcendentalinį, vien tik mąstymui prieinamą, aspektą. Tai, kas priklauso nuo kintančių laiko ir vietos sąlygų, neturi būti maišoma su jas peržengiančiais principais.

Kanto *Grynojo proto kritikos* perėjimas nuo intelekto prie proto orientuotas į metafiziką. Nuo pirmųjų transcendentalinės dialektikos puslapių idėjų klausimas susiaurinamas iki metafizikos. Neapartos lieka kitos praktinio proto idėjos, išskyrus moralines, kurios yra pagrindinis *Praktinio proto kritikos* analizės objektas. Kantas supranta, kad politinės idėjos atitinka visus transcendentalinėms idėjoms keliamus reikalavimus, tačiau nesiima jų vietos grynojo proto struktūroje tyrimo. Idėjų neįmanoma pažinti taip, kaip pažįstami juslinius referentus turintys reiškiniai. Tai tinka ir politinėms idėjoms. Neįmanoma paliesti laisvės, tautos, revoliucijos ir vienybės. Nesuprantantys, ką reiškia „tauta“, negali sukurti tautinės valstybės, o nesuprantan-

²⁸ Otfriedas Höffe kategorinį imperatyvą apibūdina kaip Kanto teisės supratimo pagrindą. Tai reiškia, kad moralė ir teisė yra du skirtingi to paties imperatyvo aspektai. O. Höffe, „Kant’s Principle of Justice as Categorical Imperative of Law“, *Kant’s Practical Philosophy Reconsidered*, ed. Y. Yovel (Springer Science, 1959), 149–167.

²⁹ I. Kant, *The Metaphysics of Morals*, trans. M. Gregor (Cambridge University Press, 1991), 237.

tys „vienybės“ – ją sunaikina. Politinės idėjos pasižymi kitoms idėjomis būdingomis savybėmis. Jos nieko neperima iš intelekto, kuris suprantamas kaip sugebėjimas mąstyti juslinio stebėjimo objektus, ir pagrįstos vien mąstymu. Tai reiškia, kad neįmanomas intelektualinis politikos pažinimas. Priklausydama nuo idėjų, politika peržengia jusles. Neįmanoma pažinti žmonių intencijomis besilaikančių mąstymo objektų. Politika yra dvilypė – transcendentaliai ideali ir empiriškai reali. Jos idealumą lemia idėjų nepriklausomybė nuo laiko ir vietos, o realumą – kasdienis vartojimas. Politinės idėjos neturi juslinio atitikmens, tačiau politinio gyvenimo dalyviai apie jas kalba tarytum jos tokį atitikmenį turėtų.

Grynojo proto kritikoje galima rasti dviejų rūšių regimybes. Viena iš jų priklauso protui, o kita – intelektui. Kantas su šiuo teiginiu nesutiktų, nes regimybės pripažino tik idėjas. Jo žodžiais, intelektas „skiemenuoja reiškinius“³⁰, t. y. pažįsta juslinio patyrimo objektus. Kadangi idėjos neturi juslinių objektų, jis jas vadino regimybės. Politika išsiskiria tuo, kad eiliniai piliečiai ir ją pažįstantys mokslininkai nesuvokia idėjų ir sąvokų skirtumo. Jiems atrodo, kad idėjos yra reiškinių pasaulio dalis. Kanto filosofijos požiūriu tai neleistinas intelekto ir proto maišymas. Karaliaučiaus filosofas griežtai pasisakė prieš reiškinių vadinimą regimybės. Jo žodžiais, „<...> reiškinių regimybė yra ne objekte, kiek jis stebimas, bet sprendinyje apie objektą“³¹. Nepaisant Kanto aiškaus nenoro reiškinius vadinti regimybės, to neįmanoma išvengti. Akivaizdu, kad intelektas nepažįsta daiktų savaime. Ši aplinkybė leidžia kalbėti apie regimybę. Eiliniai piliečiai ir politikos mokslų atstovai į vieną neleistinai suplaka dvi skirtingas regimybes. Pirmąją sukuria intelekto pažinimas, o antrąją – mąstymas idėjomis.

Idėjas sumaišius į vieną su empiriniais reiškiniais atsiranda Kanto neapartas fenomenas. Jo *Grynojo proto kritika* negali paaiškinti politikoje nuolatos aptinkamo idėjų prilyginimo reiškiniais. To paties

---

³⁰ I. Kantas, *Grynojo proto kritika*, p. 276.

³¹ *Ibid.*, p. 263.

neleidžia padaryti kitos dvi Kritikos. Transcendentalinių idėjų pavertimas sąvokomis prieštarauja Kanto intelekto ir proto perskyrai. Jo nuomone, „<...> pažinimas remiantis principais (pačiais savaime) yra kažkas visai skirtinga, negu tiktai intelekto teikiamas pažinimas“³². Čia atsiranda principo ir reiškinių neskiriantis politikos suvokimas. Eiliniai piliečiai ir mokslininkai politines idėjas nepagrįstai suvokia kaip reiškinius. Jie neužsiima transcendentaline refleksija ir todėl nemato neempirinės idėjų prigimties. Kantas aiškiai sako, jog idėjai neįmanoma pateikti ją adekvačiai atitinkančio patyrimo. Tačiau eilinių piliečių ir mokslininkų suvokime tai į viena suplakti dalykai. Nuosekliai laikydamiesi Kanto, susiduriame su estetiniu fenomenu, priverčiančiu prisiminti Arendt ieškojimus.

Empirinio reiškinių ir idėjų suplakimas į viena antrąsias paverčia estetinėmis idėjomis. Kaip jau minėta, Kantas estetine idėjas aptaria *Sprendimo galios kritikoje*. Jo žodžiais, šios idėjos „<...> susijusios su tam tikru stebiniu pagal grynai subjektyvų pažintinių sugebėjimų (intelekto ir vaizduotės) tarpusavio sutarimo principą, ir tada vadinamos *estetinėmis*“³³. Intelektas sąvokomis suteikia empirinės tikrovės pažinimą, tačiau to negali padaryti estetinės idėjos³⁴. Politinis patyrimas susieja juslinio stebinio neturinčias idėjas ir tai, kas, Kanto intelekto teorijos požiūriu, gali būti vadinama estetinėmis idėjomis. Iš to pasidaro tarpinis patyrimas, panašus į skonio sprendinį. Egzistuoja rimtas pagrindas Kanto politinės filosofijos aiškinimus sieti su jo estetinių idėjų samprata. Norint suprasti politikos vietą grynojo proto struktūroje, neužtenka pripažinti struktūrinį metafizinio ir politinio sprendinio panašumą. Tiek politinės, tiek estetinės idėjos nurodo ne objektus *in concreto*, kaip tai būdinga intelekto pažinimui, o suteikia pagal analogiją sprendinių parinktus empirinių objektų atvaizdus. Vaizdinio neturinti politinė idėja gauna vaizdinį, o sąvokos neturintis

³² I. Kantas, *Grynojo proto kritika*, p. 268.

³³ I. Kantas, *Sprendimo galios kritika*, p. 198.

³⁴ „Racionali idėja yra nereprezentuojamo objekto sąvoka, o estetinė idėja yra objekto sąvokos vengiančio „objekto“ prezentacija“. J. F. Lyotard, *Crossing Aesthetics*, trans. E. Rottenberg (Stanford University Press, 1994), 65.

vaizdinys remiasi proto sąvoka. Šį vaizdinio neturinčios idėjos vertymą sąvoka Kantas vadino „simboliniu atvaizdavimu“:

Antai monarchinė valstybė gali būti pavaizduota kaip kūnas, jeigu ji valdoma pagal vidinius tautos dėsnius, arba tik kaip mašina (pavyzdžiui, rankinis malūnėlis) jeigu ji valdoma atskiros absoliučios valios, bet abiem atvejais ji pavaizduojama tik simboliškai. Mat nors tarp despotinės valstybės ir rankinio malūnėlio nėra jokio panašumo, bet yra panašios jų refleksijos ir priežastingumo taisyklės.³⁵

Dėmesį atkreipia politinio pavyzdžio naudojimas šioje estetines idėjas aiškinančioje citatoje. Tai leidžia manyti, kad politika formuojama remiantis tuo, ką Kantas vadino „simboliniu atvaizdavimu“. Estetinės idėjos atsiranda „<...> stebėjimo objekto refleksiją perkeldamos visai kitai sąvokai, kurios galbūt stebinys niekad negali tiesiogiai atitikti“³⁶. Valstybė gali būti aiškinama remiantis kūno ir rankinio malūnėlio metaforomis. Ji neturi juslinio stebinio ir vaizdinio, todėl kaip jos supratimo orientyrai siūlomi netiesioginiai atvaizdai.

Išvados

Kantas politikos neįtraukė į grynojo proto struktūros analizę. Jo politinę filosofiją pagrįstai galima apibūdinti kaip trijų Kritikų priedėlį. Formuodamas grynojo proto tyrimą, Kantas politikos nesuvokė kaip jo dalies. Tam labiausiai trukdo jo noras iširti metafizikos galimybę būti mokslu. Kaip grynojo proto struktūros dalis, o ne vien papildymas iš šalies, politika galėjo pasirodyti tik kartu su Kanto transcendentalinės dialektikos aiškinimais. Visą dėmesį sutelkdamas į metafiziką, šis autorius buvo priverstas be dėmesio palikti politines idėjas. Pastarosios į grynojo proto struktūrą galėjo būti įtrauktos tik per transcendentalinių principų analizę. Kantas nuolatos sugrįždavo prie transcendentalinių idėjų prigimties klausimo, tačiau niekada tiesiogiai jo nesusiejo su politikos vieta grynojo proto struktūroje. Dėl

---

³⁵ I. Kantas, *Sprendimo galios kritika*, p. 208–209.

³⁶ *Ibid.*, p. 209.

dėmesio politinėms idėjoms stokos politika liko už jo grynojo proto struktūros analizės. Atskirų moralės, politikos ir teisės idėjų paminėjimai Kritikose nereiškia jų buvimo grynojo proto dalimi.

Kantas nepastebėjo struktūrinio metafizinių ir politinių idėjų panašumo. Politinės idėjos tenkina metafizinių idėjų reikalavimus. Panašiai kaip, tarkime, Dievo bruožai gali būti mąstomi tik pagal žmogaus analogiją, politinis mąstymas siūlo objekto nebuvimą kompensuojančius vaizdinius. Šio Kanto politinės filosofijos aspekto neįmanoma paaiškinti neperėjus prie estetinių idėjų. Vaizdinių neturinčios politinės idėjos gali būti susietos su kitų sričių vaizdiniais. Tai netiesioginiai politikos atvaizdai, kurių net negalima vadinti atvaizdais, nes jie yra tik pakaitiniai simboliai. *Grynojo proto kritikoje* Kantas aiškiai sako, kad transcendentalinės idėjos neturi vaizdinio. Viskas keičiasi *Sprendimo galios kritikoje*, kur estetinių idėjų aiškinimas yra raktas politinių idėjų supratimui. Objekto neturinčios politinės idėjos pagal estetinių idėjų principą gauna analogijomis grindžiamus simbolinius atvaizdus. Tai tiltą tarp *Grynojo proto kritikos* ir *Sprendimo galios kritikos* idėjų sampratos tiesiantis įsitikinimas. Politikos vietos grynajame prote paieškos prasideda nuo metafizikos ir baigiasi estetika.

Literatūra

- Ankersmit, Frank. *Aesthetic Politics. Political Philosophy Beyond Fact and Value*. Stanford, California: Stanford University Press, 1996.
- Arendt, Hannah. *Lectures on Kant's Political Philosophy*. Ed. R. Beiner. The University of Chicago Press, 1992.
- Bracher, Karl Dietrich. *The Age of Ideologies*. London: Methuen & Co., 1985.
- Deleuze, Gilles. *Kant's Critical Philosophy. The Doctrine of Faculties*. Trans. H. Tomlison ir B. Habberjan. London: The Athlone Press, 1984.
- Gallie, Walter Bryce. „Kant's View of Reason in Politics“. *Philosophy* 54, nr. 207 (1979): 19–33.
- Höffe, Otfried. „Kant's Principle of Justice as Categorical Imperative of Law“. *Kant's Practical Philosophy Reconsidered*. Ed. Y. Yovel, 149–167. Springer Science, 1959.
- Kant, Immanuel. *Politiniai traktatai*. Vert. A. Gailius ir G. Žukas. Vilnius: Aidai, 1996.
- . *The Metaphysics of Morals*. Trans. M. Gregor. Cambridge University Press, 1991.

- . *Political Writings*. Ed. H. Reiss. Trans. H. B. Nisbet. Cambridge University Press, 1991.
- Kantas, Imanuelis. *Sprendimo galios kritika*. Vert. R. Plečkaitis. Vilnius: Mintis, 1991.
- . *Praktinio proto kritika*. Vert. R. Plečkaitis. Vilnius: Mintis, 1987.
- . *Grynojo proto kritika*. Vert. R. Plečkaitis. Vilnius: Mintis, 1982.
- . *Dorovės metafizikos pagrindai*. Vert. K. Rickevičiūtė. Vilnius: Mintis, 1980.
- Kennedy, Emmet. „Ideology” from Destutt de Tracy to Marx“. *Journal of the History of Ideas* 40, nr. 3 (1979): 353–368.
- Liotard, Jean-François. *Crossing Aesthetics*. Trans. E. Rottenberg. Stanford University Press, 1994.
- O’Neill, Onora S. „Reason of Politics in the Kantian Enterprise“. *Essays on Kant’s Political Philosophy*. Ed. H. Williams, 50–80. Cardiff: University of Wales Press, 1992.
- Patrone, Tatiana. „Kant’s *Rechtslehre* and Ideas of Reason“. *Politics and Metaphysics in Kant*. Ed. S. Baiasu, S. Philström, H. Williams. Cardiff: University of Wales Press, 2011.
- Ruso, Žanas Žakas. *Rinkiniai* raštai. Vert. L. A. Skūpas. Vilnius: Mintis, 1979.
- H. Saner, *Kant’s Political Thought: Its Origins and Development*. Trans. E. B. Ashton. Cambridge University Press, 1973.